

Байпаков Марат Карловичтің
«6D020500 - Саясаттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алуға ұсынылған

«Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік және партиялық жүйесі» атты
диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертацияда саяси модернизация жағдайында тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік және партиялық жүйесі қарастырылады. Жұмыста қазіргі Қазақстанның мемлекеттілігін нығайту жағдайында саяси партиялар мен партиялық жүйенің дамуының негізгі ғылыми тәсілдері мен ерекшеліктері, негізгі тенденциялары мен перспективалары айқындалған.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Диссертация тақырыбының қоғамдық-саяси және ғылыми-теориялық аспектілердегі өзектілігі жоғары.

Қоғамдық-саяси тұрғыда диссертация тақырыбының өзектілігі қоғамды өзгертуге арналған «Жаңа әділ Қазақстан» бағдарламасын жүзеге асыруда мемлекет пен саяси партиялардың атқаратын маңызды рөлімен анықталады. «Жаңа Қазақстанды реформалау» бағдарламасы еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейінгі қоғамды әлеуметтік-саяси жаңғыртудың жаңа кезеңі ретінде қарастырылуы заңды. «Жаңа Қазақстан» бағдарламасының негізгі мақсаты – әділ және демократиялық қоғам құрудағы мемлекет пен қоғамдық-саяси институттардың рөлін арттыру.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа Қазақстан» бағдарламасын жүзеге асырудағы мемлекеттің шешуші рөлін мойындай отырып, «Күшті президент – ықпалды парламент – жауапты үкімет» формуласы бойынша елдердің мемлекеттік биліктің негізгі тармақтарын жетілдіру туралы ұсыныс жасады. [1]. Диссертация тақырыбының өзектілігін аша отырып, біз президенттік формуланың «ықпалды парламент» түріндегі екінші элементіне назар аударғымыз келеді. Қазіргі мемлекеттердің әлеуметтік-саяси даму тәжірибесі ықпалды парламентсіз мемлекет жаңғыру жолында табысқа жете алмайтынын көрсетеді.

Зерттелу деңгейі. Диссертацияда біз Қазақстанның саяси партиялары мен партиялық жүйесін оның тарихи дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі жаңаруы контекстінде зерттейміз. Сондықтан Қазақстанның саяси партиялары мен партиялық жүйесінің даму дәрежесін отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қарастырамыз.

Көппартиялық саяси құбылыс ретінде Қазақстанда КСРО-ның және бүкіл коммунистік жүйенің ыдырауы нәтижесінде тәуелсіздік алған кезде ғана пайда болды. Қазақстандық саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, тарихшылар партиялар мен Қазақстанның партиялық жүйесін зерттеуге үлкен үлес қосқаны заңдылық. Атап айтқанда, Н.Кузьмин, А.Громовтың [2], Г.Адмондтың [3], Д.А. Аманжолова [4], М.С. Әшімбаева [5], Г.Ж. Жұманова [6] Е.Бабақұмарова [7],

А.Бижанова [8], Ю.Булуқтаева [9, 10], С.Коновалов [11], С.Дьяченко [12], Л.Кармазина [13, 14], М.Машана [15, 16], Г.Насимова [17], Е.Нечаева [18], С.Сейдуманов [19], Уяма Т.[20], Волобуев О.В. [21], Хазанов А.М. [22], Хантингтон С.П. [23], Dave B. [24], Duch R.M. [25], Хайнеман Р.А. [26], Hough J.F. [27], Хоровиц Д.Л. [28], Kitschelt Н. [29], Kitschelt Н., Mansfeldova Z. Markowski R. et al. [30], Ливен Д. [31], Мартин Т. [32], Макфол М. [33], Шмидт С.В., Шелли М.К., Бардес Б.А. [34], Сетон-Уотсон Х. [35], Шугарт М.С. [36], Кэри Дж.М., Снит Д. [37] және т.б.

Отандық және шетелдік партиялар мен Қазақстанның партиялық жүйесін зерттеу әдебиеттеріне шолу жасағанмыз осы тақырып бойынша әлемдік әдебиетте жасалған теориялар мен әдістемелерді қолдану қажеттігі туралы қорытындыға келеді. Бұл ретте Қазақстанда және басқа да бірқатар посткеңестік мемлекеттерде көппартиялылық президенттік басқару жүйесі жағдайында дамып келе жатқанын есте ұстаған жөн.

Бұл диссертация әлемдік ғылыми әдебиетте жасалған талдау теориялары мен әдістерін саяси модернизация жағдайында Қазақстанның партиялары мен партиялық жүйесін зерттеуге қолдануға тырысады.

Зерттеу объектісі саяси модернизация жағдайындағы тәуелсіз Қазақстанның мемлекеті мен саяси партиялары болып табылады.

Зерттеу пәні – қоғамның саяси өміріндегі партиялардың рөлінің артуы жағдайында тәуелсіз Қазақстандағы көппартиялық жүйенің қалыптасу процестері.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты тәуелсіз Қазақстанның модернизациясы жағдайында мемлекет пен саяси партиялардың өзара әрекеттесуіне саясаттанулық талдау жасау болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін келесі **міндеттерді** шешу күтілуде:

– Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекет пен саяси партиялардың өзара іс-қимылын зерттеу үшін әлемдік партиялық әдебиеттерде жасалған көппартиялық жүйе және саяси модернизация тұжырымдамаларының теориялық және әдіснамалық мәнін ашу;

– Қазақстандағы саяси модернизация үдерісінде көппартиялық жүйенің қалыптасу заңдылықтары мен ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік беретін «парламенттің партиялық институттандыруы» тұжырымдамасын ғылыми айналымға енгізу;

– Парламентті партиялық институттандыру тұжырымдамасы призмасы арқылы тәуелсіз Қазақстандағы көппартиялық жүйенің қалыптасуы мен қалыптасуының жіктелуін және кезеңділігін әзірлеу;

- парламенттік партиялар құрамының құбылмалылығына және президенттік партия басқаратын бірлі-жарым партиялық жүйенің пайда болуына байланысты партиялық жүйе эволюциясының екі негізгі тенденциясын анықтау»;

– Қазақстанның саяси жаңғыруының жаңа кезеңінде ықпалды парламент пен тұрақты партиялық жүйенің қалыптасуына «Жаңа әділетті Қазақстан» бағдарламасының ықпалын ашу.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы Қазақстанның саяси партиялары мен партиялық жүйесінің тарихи және қазіргі формаларын олардың парламентпен байланысының әдіснамалық схемасы тұрғысынан зерттеуде. Зерттеу барысында келесі жаңа ғылыми нәтижелер алынды:

– Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекет пен саяси партиялардың өзара іс-қимылын зерттеу үшін әлемдік партиялық әдебиеттерде әзірленген көппартиялық жүйе және саяси модернизация тұжырымдамаларының теориялық және әдіснамалық мәні ашылды;

– ғылыми айналымға «парламенттің партиялық институционализациясы» тұжырымдамасы енгізілді, бұл Қазақстандағы саяси жаңғырту үдерісінде көппартиялық жүйенің қалыптасу заңдылықтары мен ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді;

– Парламентті партиялық институттандыру тұжырымдамасы призмасы арқылы тәуелсіз Қазақстандағы көппартиялық жүйенің қалыптасуы мен қалыптасуының жіктелуі мен кезеңділігі әзірленді;

– парламенттік партиялар құрамының өзгермелілігімен және президенттік партия басқаратын бірлі-жарым партиялық жүйенің пайда болуымен байланысты партиялық жүйе эволюциясының екі негізгі тенденциясы анықталды;

– Қазақстанның саяси жаңғыруының жаңа кезеңінде ықпалды парламент пен тұрақты партиялық жүйенің қалыптасуына «Жаңа әділ Қазақстан» тұжырымдамасының әсері айқындалды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негізі саяси партиялар мен партиялық жүйелер туралы әлемдік ғылыми әдебиеттерде жасалған теориялар мен әдістемелік тәсілдер болды. Бұл теориялар мен әдістемелерді қолдану Қазақстандағы саяси партиялардың құрылуына жаңаша көзқараспен қарауға және тәуелсіздік кезеңіндегі партиялар мен партиялық жүйенің эволюциясын қадағалап отыруға мүмкіндік берді.

Партиялар мен партиялық жүйелерді зерттеуде қазіргі қоғамның осы ең маңызды институттары туралы жаңа зерттеулердің үздіксіз ағыны байқалады. Соған қарамастан Джованни Сарторидің «Партиялар және партиялық жүйелер» [44] кітабының теориялық және әдіснамалық маңызы тұрақты болып қала береді.

Зерттеудің бастапқы базасы. Жұмыста алға қойылған мақсаттар мен міндеттерді шешу үшін диссертация авторы көптеген дереккөздерді пайдаланды.

Дереккөздердің маңызды тобын мемлекеттегі саяси процестің ерекшеліктерін көрсететін заңнамалық және үкіметтік құжаттар: Мемлекет басшысының сөйлеген сөздері мен еңбектері, Қазақстан Республикасының Конституциясы [47], ел Президентінің халыққа жолдаулары құрады. Қазақстан халқы [48, 49], Саяси партиялар туралы заң [50], қоғамдық бірлестіктер туралы заң [51], Сайлау туралы заң [52] және т.б. Олар дамудың негізгі тенденциялары мен перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстандағы саяси процесс.

Мәселені шешуде Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің есептері, социологиялық зерттеулер мен сауалнамалардың нәтижелері, монографиялар, ғылыми-практикалық конференциялардың материалдары, ғылыми еңбектер жинақтары сияқты дереккөздер баға жетпес көмек көрсетті.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Диссертациялық жұмыста жүргізілген тәуелсіз Қазақстандағы мемлекет пен саяси партиялардың саясаттанулық талдауы партиялар мен партиялық жүйелер туралы әлемдік әдебиеттерде жасалған теориялар мен әдістерді кеңінен қолдануға негізделген. Саяси модернизация концепциялары мен концепцияларын, әлеуметтік жіктелу теориясын, партиялық жүйелерді зерттеудің сапалық және сандық әдістерін пайдалану тәуелсіз Қазақстандағы көппартиялық жүйенің қалыптасуы мен орнығуы туралы түсініктерді тереңдетуге мүмкіндік берді.

2. Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекет пен саяси партиялардың өзара іс-қимылын зерттеу партиялар мен ел парламенті арасындағы қарым-қатынасты талдауға негізделуі керек. Осыған байланысты диссертацияға енгізілген «парламенттің партиялық институттандыруы» тұжырымдамасы елдің саяси жаңғыруы үдерісінде саяси партиялар мен Қазақстан парламентін аналитикалық байланыстыруға мүмкіндік беретін теориялық және әдістемелік тиімділікке ие болуы керек. Парламентті партиялық институттандыру тұжырымдамасын қолдану тәуелсіз Қазақстанда көппартиялық жүйенің қалыптасу логикасын ашуға мүмкіндік береді.

3. Диссертацияда бес кезеңнен тұратын парламентті партиялық институттандыру тұжырымдамасын қолдану негізінде тәуелсіз Қазақстандағы көппартиялық жүйенің жіктелуі мен кезеңділігі ұсынылады:

Бірінші кезең: Қазақстан тәуелсіздігінің бастапқы кезеңінде парламенттен тыс көппартиялық немесе партиясыз парламент (1990-1994 жж.).

Екінші кезең: партиялар мен парламент арасында институционалдық байланыс болмаған кезде Қазақстан парламентіндегі институтталмаған партиялық мүшелік (1994-1999);

Үшінші кезең: Қазақстан парламентінің негізгі мажоритарлық сайлау жүйесі шеңберіндегі шектеулі партиялылығы (1999-2007).

Төртінші кезең: суперпрезиденттік режим шеңберінде парламентті партиялық институттандыру (2007-2022 жж.).

Бесінші кезең: суперпрезиденттік режимді жеңу шеңберінде парламентті партиялық институттандыру (2022-2023 жж.).

4. Посткеңестік кезеңде Қазақстан парламентін партиялық институттандырудың екі негізгі тенденциясы пайда болды, олар партиялар мен парламент арасындағы қарым-қатынасқа және жалпы елдің партиялық жүйесіне шешуші әсер етті:

1) 1994-2007 жылдар аралығындағы парламентте ұсынылған партиялар құрамының құбылмалылығының жоғары деңгейі. және 2023 жылғы парламент сайлауынан кейін қайта пайда болды;

2) билікте партиялардың пайда болуы және олардың саяси жүйеге, ең алдымен ел парламентіне ықпалының артуы. Бұл тенденция өзінің ең үлкен

көрінісі ретінде президенттік «Нұр Отан» партиясы жетекшілік ететін бірлі-жарым партиялық жүйенің қалыптасуында көрініс тапты.

5. 2022 жылғы қаңтар оқиғасынан кейін Президент Қ.Қ. ұсынған ұсыныс негізінде Қазақстанда саяси жаңғыртудың жаңа кезеңі басталды. Тоқаевтың «мықты президент – ықпалды парламент – жауапты үкімет» формуласы [53]. 2023 жылғы парламенттік сайлау саяси белсенділіктің жоғары деңгейін көрсетті, Мәжіліске алты саяси партия сайланды. Сонымен бірге, бұл сайлаулар аралас сайлау жүйесіне негізделген саяси бәсекенің жоғары деңгейін көрсетті, нәтижесінде депутаттық корпус жаңарды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық маңыздылығы Қазақстандағы саяси партиялар мен партиялық жүйенің құрылуы мен қызметін зерттеудің партиялар мен партиялық жүйелердің жалпы теориясын қалыптастыруға ықпал ететіндігімен анықталады. Қазақстанның партиялары мен партиялық жүйесін зерттеу посткоммунистік және, атап айтқанда, посткеңестік мемлекеттердің саяси жүйесінің дамуының жалпы заңдылықтарын растау тұрғысынан маңызды.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы талдау кезіндегі алғашқы нәтижелермен және дәлелденген тұжырымдармен анықталады. Зерттеу нәтижелерін мемлекеттің инновациялық саясатын ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік және партиялық құрылыс жүйесін жетілдіру, мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттары арасындағы ынтымақтастықтың жаңа нысандарын дамыту үшін пайдалануға болады. Диссертацияның ережелері мен қорытындыларын Қазақстанның жоғары оқу орындарында саясаттану курстарын әзірлеу және оқытуда қолдануға болады, мысалы, «Қазіргі Қазақстанның саяси партияларының және партиялық жүйесінің қалыптасуы мен дамуы», «Патриотизмнің азаматтық негіздері»

Практикалық нәтижелерді тестілеу. Диссертация ҚазҰУ саясаттану кафедрасында талқыланды. әл-Фараби (2023 жылғы 31 қазандағы №3 хаттама) және қорғауға ұсынылды. Нәтижелер келесі басылымдарда тексерілді: «Партиялық жүйе Қазақстанның саяси модернизациясының элементі ретінде», Scopus деректер базасына енгізілген «Орталық Азия және Кавказ» журналында, «Қазақстанның саяси модернизациясы және партиялық-саяси жүйе. Қазақстан Республикасы: Өзгерістердің логикасы» «Известия» ҚР ҰҒА журналында, «Саяси партиялар және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы: рефлексия әсері» «Қазақстан спектрі» журналында, «Мемлекет негізгі әлеуметтік институт ретінде» «Адам әлемі» журналы т.б.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыстың құрылымы ғылыми зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес логикалық тұрғыда құрылған. Диссертация кіріспеден, екі бөлімнен, әр бөлімде үш бөлімшеден, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияның көлемі 125 бет.